

شرح دو بیت از حافظ در آثار عرفانی امام خمینی (س)

شایسته شریعتمداری*

چکیده: اشعار خواجه حافظ شیرازی پس از او، همواره مورد استناد و استشهاد مؤلفان عرفان، چه نظری و چه عملی، قرار می‌گرفته است؛ از جمله در آثار عرفانی امام خمینی. در این مقاله دو بیت حافظ در آثار امام خمینی و چگونگی استناد و استشهاد ایشان بدان‌ها، پس از بیان معنای کلی آن‌ها، بررسی شده است؛ یکی بیت: «عنا شکار کس نشود...» و دیگری: «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت...». بیت نخست از ابیات معروف در مبحث ناممکن بودن اکتناه ذات اقدس در باب معرفت به حق تعالی است که امام به تناسب آن را در لابه‌لای مباحث خویش جای داده است. بیت دوم که از ابیات بحث‌برانگیز در مبحث کلامی دخول شرّ در آفرینش است و به جهت ابهام موجود در آن به گونه‌های مختلف تفسیر شده، توسط امام خمینی با استفاده از توحید افعالی به گونه‌ای مورد استناد قرار گرفته است که ابهام آن گشوده بلکه در آن ابهامی دیده نمی‌شود.

کلیدواژه‌ها: عنا، اکتناه ذات، معرفت به حق تعالی، شر در آفرینش، توحید افعالی

مقدمه

من این حروف نوشتن چنان که غیر ندانست

تو هم ز روی کرامت چنان بخوان که تو دانی

حافظ نزد بسیاری پیش و بیش از آنکه شاعر باشد عارف است: «عارفی که شاعری دون مراتب او بوده است» (قدسی، ۱۳۱۴: ۸). شعر گفتن نه مقصد و نه پیشه او بلکه بهترین راه برای بیان شرح اشتیاق درونی و بیان احوال عرفانی اش بوده است.

حافظ آن ساعت که این نظم پریشان می نوشت طائر فکرش به دام اشتیاق افتاده بود او نزد خود حافظ قرآن و نزد مردم عالمی دینی بود که «در علم قرآن بی نظیر و در علوم ظاهر و باطن انگشت نما بوده است» (قدسی، ۱۳۱۴: ۳). وی تفسیری بر کلام الله نوشته ولی دیده نشده است (قدسی، ۱۳۱۴: ۴). او به علت محافظت بر درس قرآن به جمع آوری اشعار خود نپرداخت و شاگردانش پس از او بدین کار پرداختند (رک: قزوینی، بی تا: قو).

خاستگاه عرفان حافظ، معارف الهی و انس شدید به کتاب قرآن بوده است؛ همان که مدام از آن می معرفت می نوشیده و بدان سرمست می شده است:

صراحی می کشم پنهان و مردم دفتر انگارند

عجب گر آتش این زرق در دفتر نمی گیرد

عرفان سبب تلطیف روح می شود و شعر لطیف ترین محمل برای بیان احوال عرفانی است، از این رو شعر و عرفان دوستان قدیمند و عارفان از دیرباز شاعرانی توانمند. «زبان شعری برای خودش یک زبانی است» (امام خمینی، ۱۳۷۵، ۱۹۳) «شعرا یک زبان خاص شعری دارند همان گونه که عرفا دارای زبان خاص به خودشان هستند» (امام خمینی، ۱۳۷۵: ۱۹۳) و «حافظ هم زبان خاصی دارد» (امام خمینی، ۱۳۵۷: ۱۹۳). زبان خاص حافظ زبان عرفانی است و عرفا به زبان همدلی زبان همدیگر را می فهمند و با آن به تفسیر اشعار همدیگر می پردازند، امام خمینی که خود عارفی بزرگ بود و عرفان وجهه غالب شخصیتی او را تشکیل می داد، زبان عرفانی اشعار حافظ را نیک دریافته و در تألیفات عرفانی اش جابه جا آن ها را مورد استشهاد قرار داده است و از مصادیق آن صاحب کرامتی است که حافظ در ابتدای کلام از او خواسته سخنانش را چنان خواند که خود می داند. این مقاله به شرح دو بیت از حافظ در آثار عرفانی امام خمینی می پردازد.

بیت اول:

عنقا شکار کس نشود دام بازگیر
 کانجا همیشه باد به دست است دام را

این بیت از معروف‌ترین ابیاتی است که در عرفان نظری در مبحث معرفت الهی در رابطه با استحاله اکتناه ذات الهی بسیار مورد استشهد قرار می‌گیرد. امام خمینی نیز در همین راستا این بیت را در چهار اثر عرفانی خود به عنوان شاهد بر بحث خویش آورده است. ولی پیش از پرداختن به آن‌ها ذکر مقدماتی به منظور درک معنای کلی بیت ضروری است.

معانی و مفاهیم عنقا

الف. ماده نخستین خلقت - «هو الهباء الذی فتح الله فیہ اجساد العالم». آن هوایی که خدا در آن و به آن (خلقی) اجساد عالم را گشود (ابن عربی، ۱۳۶۷: ۱۲). غباری که خداوند اجساد عالم را در آن گشوده است. عنقا عینیتی در وجود ندارد مگر به صورتی که در آن گشوده شده است؛ از این رو عنقا نامیده شده، زیرا به ذکرش شنیده و تعقل می‌شود و وجود و عینیت ندارد (جرجانی، ۱۳۷۷: ۱۱۸). کنایه از هیولاست که همانند عنقا نادیدنی است و جز با صورت یافت نمی‌شود و معقول است (کاشانی، بی‌تا: ۹) هیولا معرب واژه یونانی (hule) به معنای ماده نخستین است که در فلسفه طبیعی ارسطو در برابر صورت (morphe) قرار دارد و به خودی خود شناختنی نیست (رک: خراسانی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۷، ج ۷: ۵۸۴، ذیل واژه ارسطو).

ب. عنقا نزد عارفان محقق الوجود است و شک و تردیدی در وجود آن ندارند. عقل دهم، عقل فعال را عنقا نامند (رک: سجادی، ۱۳۶۰: ۱۷۵).

ج. معنای دیگر عنقا انسان کامل است، از آن رو که به سختی یافت می‌شود و از دیده‌ها مخفی است. شیخ روزبهان عنقا را گاه کنایه از روح و گاه کنایه از پیامبر گرفته و ترکیب سیمرغ ازل را کنایه از عقل مجرد و فیض مقدس دانسته است (رک: سجادی، ۱۳۷۵: ۴۹۱) و مقام انسان کامل که دارای ولایت است و به مقام فنا رسیده است «الولی هو الفانی» (قیصری، ۱۳۷۵: ۱۴۶) جایگاه عنقا است و بیت ذیل که از عراقی است ناظر به مقام فنای انسان کامل است:

بیرون شود چون عنقا از خانه سوی صحرا پرواز گیرد از خود بگذارد آشیانه
 فارغ شود ز هستی و ز خویشتن پرستی بر هم زند ز مستی نیک و بد زمانه

حافظ نیز در بیتی عنقا را در معنای انسان کامل به کار برده که به مقام انقطاع از خلق رسیده است:

بیر ز خلق و چو عنقا قیاس کار بگیر
که صیت گوشه‌نشینان ز قاف تا قاف است
همو در بیتی دیگر از مقام فنا که سرمنزल عنقا است چنین یاد نموده است:
من به سرمنزल عنقا نه به خود بردم راه
طی این مرحله با مرغ سلیمان کردم
همان طور که امام خمینی در بیتی منزلگه عنقا را به معنای مقام فنا به کار برده است:
برون رفتند ز خود تا که دریابند دلبر را
تو در کنج قفس منزلگه عنقا نمی‌دانی
(دیوان امام)

د. به معنای ذات حق تعالی - مراد از سیمرغ ذات الهی است که «در منظومه منطق الطیر برای تعبیر از وجود نامحدود بی‌نشان حق تعالی به کار رفته است» (خرمشاهی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۴۲). دکتر احمد رجایی در فرهنگ اشعار حافظ می‌نویسد: «نظر به بی‌نشانی و لامکانی گاه تصور می‌شود مراد حافظ از عنقا سیمرغ ذات حق است و بعضی آن را کنایه از پیر و مرشد دانسته‌اند (به نقل از خرمشاهی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۴۱). محمد دارابی می‌گوید: «عنقا در اصطلاح اهل عرفان معرفت کنه ذات حق تعالی است» (دارابی، ۱۳۵۷: ۴۴).

چنان که ملاحظه می‌شود وجه مشترک همه مفاهیم مذکور، ناپیدایی و بی‌نشانی عنقا است که وجه اصلی کاربرد آن در ادبیات فارسی است. عراقی در این باره گوید:

عشقم که در دو کون و مکانم پدید نیست
عنقای مُغربم که نشانم پدید نیست
و نیز مولوی می‌گوید:

غیر تشویش و غم و طامات نی
همچون عنقا نام فاش و ذات نی
(مثنوی، دفتر ششم، بیت ۱۹۶۳)

بی‌نشانی عنقا که کنایه از علو مرتبت و تعالی اوست دسترسی به آن را سخت بلکه محال کرده است، همان‌طور که حافظ می‌گوید:

بگفتا چون به دست آری نشانش
که از ما بی‌نشان است آشیانش
برو این دام بر مرغ دگر نه
که عنقا را بلند است آشیانه

مفهوم عنقا در آثار امام خمینی

۱. امام خمینی در کتاب شرح چهل حدیث به مفهوم اخیر دربارهٔ عنقا اشاره می‌نماید که یکی از اصطلاحاتی است که برای اعتبار ذات من حیث هی به کار می‌رود به حسب مجهول مطلق بودن آن: هیچ اسم و رسمی از برای او نیست، و دست آمال عرفا و آرزوی اصحاب قلوب و اولیا از آن کوتاه است. و گاهی از آن در لسان ارباب معرفت به «عنقای مُغرب» تعبیر شده: «عنقا شکار کس نشود دام بازگیر». و گاهی تعبیر به «عماء» یا «عمی» شده... و گاهی به «غیب الغیوب» و «غیب مطلق» و غیر این‌ها شده است (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۲۴).

امام خمینی در عین حال تمامی این تعبیرات را برای آن مقام، کوتاه و تنها مطابق با جزئی از برهان راجع به آن مقام می‌داند (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۲۴). شکی در این نیست که عنقا نزد ایشان مقام ذات غیبی است که مجهول مطلق است، اما اینکه مراد از آن غیب مطلق است یا غیب احدی دقیقاً روشن نیست؛ زیرا هر دوی این اطلاق در آثار ایشان به چشم می‌خورد.

۲. در تعلیقات امام خمینی بر شرح فصوص الحکم آنجا که مؤلف از اخذ حقیقت وجود بشرط لا سخن می‌گوید: «حقیقة الوجود اذا اخذت بشرط ان لا يكون معها شيء»، به کار بردن کلمهٔ اخذ را توسط مؤلف دربارهٔ حقیقت وجود آن گونه که از ظاهر کلامش برمی‌آید صحیح نمی‌داند؛ زیرا از نظر ایشان اموری از قبیل اعتبار، اخذ، لحاظ و همانند آن از لواحق و لوازم ماهیات و طبایعند که در حقیقت وجود راه ندارند (رک: امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۴). ایشان سپس یادآور می‌شوند که اصولاً اصطلاحات نزد اهل الله چیزی جز نتیجهٔ مشاهدات و تجلیات وارده بر قلوبشان نیست. ایشان سپس در شرح این تجلیات می‌گوید: نخستین تجلی، تجلی غیبی احدی است که همهٔ اسما و صفات در آن مستهلک است. این همان تجلی به اسم مستأثر است که اختصاص به خداوند دارد و همان مقام بشرط لا و تجلی غیبی احدی و وجههٔ غیبی برای فیض اقدس است که این ذات در مرتبهٔ تجلی است و مرتبهٔ فراتر از آن، ذات در حالت عدم تجلی است و امام خمینی عنقا را معادل با آن گرفته است: «الذات من حیث هی لا یتجلی فی مرآة من المرائی فهی غیب لا بمعنی الغیب الاحدی بل لا اسم لها و لا رسم... ولا طمع لاحد فیها عنقا شکار کس نشود دام بازگیر» (رک: امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۵).

این در حالی است که امام در جای دیگر از تعلیقات عنقا را معادل با حضرت احدیت دانسته است:

انخذ از آن برای احدی حتی برای اسمای الهی امکان پذیر نیست: «عنقا شکار کس نشود دام بازگیر» درحالی که انخذ از مقام الهیت یا واحدیت به سبب مقام جمعی/اش ممکن و واقع شده است (امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۳۸).

۳. امام در مصباح الهدایه اصطلاح عنقای مغرب را برای هویت غیبی احدی به کار برده است: حقیقتی مخفی در زیر سرپرده های نوری و حجاب های ظلمانی در عمای بطون و غیب و کمون که در عوالم ذکر حکیم و در ملک و ملکوت هیچ اسمی و رسمی و اثری و نشانی ندارد (امام خمینی، ۱۳۷۲: ۱۳).

۴. اصطلاح عنقا در کتاب شرح دعای سحر، که بنا به قولی نخستین اثر عرفانی امام است، اندک تفاوتی با کاربرد آن در آثار دیگر ایشان دارد. عنقا در اینجا از عماء جدا شده و در کنار هویت ساریه^(۱) قرار گرفته و قابل انطباق با مفهوم وجود مطلق^(۲) دانسته شده است:

اصحاب سلوک و عرفان در این باره اختلاف قول دارند که حقیقت واجب آیا همان وجود لایشرط در مرتبه احدیت و تعین اول و هویت غیبی و مرتبه عماست، بنا به یک قول، و یا وجود در معنای لایشرط شیء یا طبیعت از حیث طبیعت بودن که از آن به وجود مطلق تعبیر می شود... و هویت ساریه در غیب و شهود و عنقای نهانی که به صید افکار حکما در نیاید^(۳) «عنقا شکار کس نشود دام بازگیر» (امام خمینی، ۱۳۷۴: ۱۱۵).

تفسیر بیت به امتناع معرفت ذات حق تعالی

با قرار دادن هویت غیبی و ذات احدی در معنای عنقا، حاصل بیت ناممکن بودن معرفت به کنه ذات اقدس الهی است، همان گونه که محمد دارابی در تفسیر این بیت می گوید:

عنقا به اصطلاح اهل معرفت کنه ذات حق تعالی است. حکما بر این عقیده اند که معرفت کنه ذات واجب، ممکن نیست (دارابی، ۱۳۵۷: ۴۴).

مولانا بدرالدین نیز در بدرالشروح می گوید:

عنقا کنه ذات مقدس است... و معنای بیت آن است که عنقای احدیت شکار استعداد کس نمی شود و دام سعی و کوشش از او بازدار زیرا که سعی بی حاصل است.^(۴)

... این بی حاصلی شناخت تنها در مورد ذات الهی است. دام سعی گستردن برای شکاری دیگر مثل تجلیات ذاتی صفاتی و افعالی ممکن و مثمر ثمر است (بدرالدین ۱۳۶۴: ۵۳).

و این نکته‌ای است مهم در باب معرفت الهی که به موضوع ما نیز مربوط می‌شود و راهمان را برای ورود به بحثی کوتاه اما منسجم در باب معرفت الهی هموار می‌سازد. امکان یا عدم امکان معرفت انسان به ذات حق تعالی، کیفیت معرفت او به اوصاف خداوند و حد و غایت معرفت انسان به خدا از مباحث مشترک میان علم کلام، فلسفه و عرفان است که در عرفان بیان و راه حل خاص خود را یافته است و دامنه آن به مباحثی همچون توحید، تقدیس، تنزیه، تشبیه، تحدید، توصیف و تجلی کشیده می‌شود.

در علم کلام برای شناخت انسان نسبت به اوصاف خدا دو راه وجود دارد:

راه اثبات و راه نفی. اولی مبتنی بر صفات ثبوتی و تشبیه است و الهیات ایجابی (affirmative theology) نامیده می‌شود و دومی مبتنی بر صفات سلبی و تنزیه است و الهیات سلبی (negative theology) خوانده می‌شود. طریق اول راه اثبات را پیش می‌گیرد و حق تعالی را بر حسب صفات انسانی وصف می‌کند و آن‌ها را به نحو نامحدود به حق تعالی نسبت می‌دهد که تفاوت آن‌ها درباره خدا و انسان بیشتر کمتی است تا کیفی. طریق دوم از عدم امکان شناخت اوصاف حق تعالی آغاز می‌کند مگر اینکه او- تعالی- خود را بر انسان متجلی کند. در این طریق خداوند حقیقتی به کلی دیگر (wholly other) است که از لحاظ کیفی با مخلوقاتش متفاوت است و اساساً ورای توان درک عقل مخلوق است و هر توصیفی از او- تعالی- هر چند والا، توصیفی انسانی است که سزاوار او نمی‌باشد

(c.f. the cloud of unknowing, 1961:p:15)

تنزیه محض به تعطیل می‌انجامد یعنی مسدود بودن راه شناخت خداوند و تشبیه محض به تجسیم یعنی تصور جسم برای خداوند. درواقع می‌توان گفت: «الهیات تنزیهی پشتوانه الهیات تشبیهی است» (کربن، ۱۳۶۹: ۱۲۹) و تنزیه صحیح به تشبیه صحیح می‌انجامد و این همان راه میانه‌ای است که عرفان نظری از طریق جمع میان تشبیه و تنزیه و روی آوردن به توصیف از راه تجلی پیش گرفته است.

ابن عربی در فص نوحی به تفصیل به موضوع تنزیه و تحدید که معادل با تشبیه است، پرداخته است. وی بر این عقیده است که

راه شناخت اجمالی حق تعالی جمع میان تنزیه و تشبیه است، زیرا خداوند آن گاه که درباره خود سخن می گوید در عین تنزیه به تشبیه پرداخته است: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» (ابن عربی، ۱۴۰۰: ۶۷-۶۸).

وجه متعالی و وجه متجلی حق تعالی

نظریه تجلی یا ظهور ذات الهی در صفات و اسمای الهی مستلزم فرض وجهی دوگانه برای حق تعالی است:

فاصله میان آن دو، چشم انداز مشترک تمام فلسفه های عرفانی است. فاصله میان خدای غیبی یا کنز مخفی که هیچ اسم و وصفی به او نتوان داد و خدای متعین که متجلی و ظاهر است و تفاوت میان آن دو در عرفان های دریافت ابراهیمی عرفان یهودی و مسیحی و اسلامی مشترک است (کربن، ۱۳۶۹: ۱۳۴).

از وجه نخست که متعالی و ناشناخته است در عرفان اسلامی با نام هایی همچون غیب الغیوب، عنقای مغرب، هویت غیبی و غیره یاد می شود که همان کنه ذات حق و غیب هویت مطلق است و مدرک و مشهود و معلوم هیچ کس نتواند بود (جامی، ۱۳۷۰: ۲۶). این وجه به تعبیر امام خمینی همان «ذات من حیث هی» است. همان مقام لارسم و لاتعین که هیچ نام حقیقی به خود نمی پذیرد جز نام هایی مجازی همچون عنقا و عماء و غیره (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۲۴). از حق تعالی در مقام ذات در عرفان یهودی مکتب قبالا (Qabbalah) با تعبیری مجازی همچون اصل اصلها (roof of all roots) حقیقه الحقایق (great reality) وحدت نامتمایز (indifferent unity) و از همه مهم تر نامتناهی (Ein-sof) یاد می شود (schollem, 1954, p:12) که در جلوه ها یا صفات ده گانه خود به نام سفیروت (sefirot) متجلی می شود.

از وجه متعالی در عرفان مسیحی به ویژه در رسائل دیونیسوس آرنوپاگوسی (Dionysius of areopagite) سخن رفته است. همو که در رسائل خداشناسی عرفانی هرگونه سخن درباره خدا در مقام ذات (God in Himself) را منتفی دانسته است از آن رو که ناشناخته و

فاقد هرگونه نام و نشان است اما درعین حال توسط نام‌هایش در مرتبه ظهور قابل توصیف است (Donald F. Ouclew, E.R, V: 4, p:357).

همچنین در تفسیر شانکارا فیلسوف هندی از مکتب ودانته^(۵) که ادوئته (*advaita*) یعنی وحدت وجود نامکیف و عاری از ثنویت نامیده می‌شود، برهمن (*Brahman*) که هستی صرف است به دو صورت تعریف می‌شود: ۱. برهمن به صیغه خنثی که مقام ذات است و نیرگونه (*nirguna*) یعنی عاری از هرگونه صفت و کیفیت است. ۲. برهمن به صیغه مذکر که صفات و کیفیات را داراست و سگونه (*saguna*) یعنی دارای صفت خوانده می‌شود. برهمن توسط مایا (*maya*) که قوه خلاقیت اوست از بعد تنزیهی و بی‌صفتی درآمده موصوف به صفات می‌شود (رک: شایگان، ۱۳۵۶، ج ۲: ۷۸۴ - ۷۸۵).

آری حق تعالی در مرتبه ذات و وجه متعالی خویش بر همگان مخفی و تنها بر خویش متجلی است. در آن مقام که او-تعالی- تنها نظاره گر، عاشق و معشوق خویش است، به گفته حافظ

که بندد طرف وصل از حسن شاهی
که با خود عشق بازد جاودانه

«فهو یحب ذاته و یعشقه اکثر فانه بین ان الاول یعشق ذاته ضرورة و یحبها و یعجب بها عشقاً» (فارابی، ۱۳۶۴: ۱۷).

ولی آیا قول به تعالی ذات احدی به این معناست که باید از هر نوع شناخت نسبت به حق تعالی دست کشید و ناامید شد. پاسخ این پرسش منفی است؛ زیرا خداوند خود به نوعی باب شناخت را بر بندگانش گشوده و با ظهور در صفات و اسمایش خود را بر آنان متجلی نموده است و این همان قول استواری است که امام خمینی نیز به آن قائل است.

تنزیه، توصیف و تجلی از دیدگاه امام خمینی

فاطمی تو و حق معرفت یعنی چه دریافت ذات بی صفت یعنی چه

دیوان امام

امام در باب تشبیه و تنزیه همان گونه که مشرب عرفانی او ایجاب می‌کند درحالی که سخت با تعطیل مخالف است، نه قائل به تنزیه محض است و نه قائل به تشبیه صرف؛ بلکه قائل به توصیف است که از طریق تجلی صفاتی و اسمائی امکان پذیر است.

امام در تعلیقات بر شرح قیصری در فص نوحی نخست به بیان رأی استاد خویش، آیت الله شاه آبادی می پردازد و سپس رأی خود را بیان می دارد. آنچه در رأی آیت الله شاه آبادی جلب توجه می کند اصطلاح تشبیه اطلاقی است که قابل جمع با تنزیه است و دعوت به آن در واقع دعوت به تنزیه است؛ زیرا تنزیه اصولاً محجوب در تشبیه و تشبیه مستور در تنزیه است. آری روش انبیا تصریح به تنزیه و تلویح به تشبیه است (رک: امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۲).

امام با اشاره به حدیث: «لاتتفکروا فی ذات الله» در حدیث دوازدهم از کتاب شرح چهل حدیث، مراد از تفکر ممنوع را تفکر در اکتناه ذات و کیفیت آن دانسته است. اما وی که از قائلان به استحاله اکتناه ذات است نظر در ذات را از مجلای صفات و اسما نه تنها جایز بلکه برای اثبات وجود، توحید، تنزیه و تقدیس حق تعالی لازم دانسته است:

آن غایت ارسال انبیا و آمال و عرفا بوده و قرآن کریم و احادیث شریفه مشحون از

علم به ذات، کمالات، اسماء و صفات ذات مقدس است (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۳).

امام خمینی بر این عقیده است که هیچ کتابی از کتب حکما و متکلمان بیش از کتاب کریم الهی و کتب معتبر اخبار مثل اصول کافی و توحید صدوق در اثبات ذات و اسما و صفات غور ننموده اند.^(۶) امام خمینی روش توصیف در شناخت خدا را همان روش خدا، خطب و آثار و اخبار رسول اکرم^(ص) دانسته است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۵). وی از امعان نظر در مجموع اخبار مأثور چنین نتیجه می گیرد که تفکر در ذات در یک مرتبه ممنوع است که همان تفکر در کنه ذات و کیفیت آن است چنان که در حدیث کافی وارد است: «مَنْ نَظَرَ فِي اللَّهِ كَيْفَ هُوَ هَلَكَ» ولی تفکر در مرتبه صفات و اسمای حق تعالی مجاز بلکه بدان امر شده است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۵).

امام در شرح حدیث بیست و هفتم از شرح چهل حدیث هنگام بحث از لقاء الله و کیفیت آن بر همین نقطه نظر تأکید ورزیده است. ایشان ضمن محکوم کردن علما و مفسرانی که به منظور تنزیه ذات مقدس، طریق لقاء الله را مسدود دانسته و مشاهدات غیبیه و تجلیات ذاتیه و اسمائیه را انکار نموده و آیات و اخبار لقاء الله را تأویل و بر موارد دیگر حمل کرده اند، به بیان مقصود قائلان به لقاء الله می پردازد و آن را مرادف با مشاهده جمال و جلال (که بازگشتش به صفات است) می شمرد و بر این عقیده است که مقصود آنان قول به جواز اکتناه ذات مقدس یا امکان احاطه علمی بر ذات حق تعالی نیست، بلکه امتناع اکتناه ذات در علم کلی و امتناع احاطه علمی بدان از امور برهانی مورد

اتفاق جمیع عقلای ارباب معارف است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۴۵۳). امام سپس لقاء الله و کیفیت آن را به معنای تجلیات اسمائی صفاتی بر قلوب صافی شده سالکان الهی می‌داند که در نتیجه خرق همه حجاب‌ها، حتی حجب نوری اسمائی و صفاتی، میان عبد و رب روی می‌دهد و پس از آن تجلی ذاتی و تعلق و تدلی به ذات الهی دست می‌دهد که حاصل آن فنای ذاتی است. امام در واقع، لقاء الله را چیزی جز مشاهده حضوریه فنائیه نمی‌داند که شرح آن در آیات و حکایات مربوط به معراج آمده است: «دَنَى فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» (نجم: ۹). امام سپس قول به لقاء الله به معنای تجلیات الهی را نه تنها با برهان عدم اکتناه و احاطه و آیات تنزیهی منافی ندانسته بلکه مؤید و مؤکد بر آن می‌داند (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۴۵۵).

و از آنجا که در وجود آن بزرگوار علم و عمل به هم آمیخته و سودمندی علم به بهره‌بری از آن در عمل است، و شیوه او بر این است که در اثنای مباحث علمی از تذکرات عملی غفلت نرزد، در اینجا نیز متذکر می‌شود که باب تجلیات الهی همواره باز است و اگر ما را از آن نصیب و بهره‌ای نیست از آن روست که قلب‌هایمان را که جایگاه تجلی الهی است، غبار توجه به دنیا و مشتتهای آن فراگرفته و آلودگی و غوطه‌وری در شهوات مانع از آن شده است که قلب ما آئینه تجلیات حق تعالی و مجلای جلوۀ محبوب شود (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۴۵۵).

همان طور که حافظ فرمود:

جمال یار ندارد نقاب و پرده ولی
غبار ره نشان تا نظر توانی کرد

دلایل امتناع معرفت به ذات حق تعالی

همان گونه که امام نیز متذکر می‌شود محال بودن پی بردن به کنه ذات الهی (اکتناه ذات) از امور مبرهن در کتب حکما و عرفاست (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۲).

برای مثال می‌توان قول فارابی در *فصوص الحکمة* را ذکر کرد: «الذات الاحدیة لا سبیل الی ادراکها بل تدرک بصفاتھا و غایة السبیل الیھا الاستبصار بان لا سبیل الیھا». ذات احدی را هیچ راهی به ادراک آن نیست بلکه از طریق صفاتش ادراک می‌شود و نهایت راه بدو، آگاه شدن از این است که راهی بدو نیست (فارابی، ۱۴۰۵: ۵۵: ۸۷). اما چرا راهی به شناخت ذات احدی نیست؟ آن گونه که فارابی می‌گوید به این دلیل که لازمه اینکه امری مورد شناخت آدمی قرار گیرد و در ذهن او

بگنجد داشتن صفاتی است از قبیل ندّ (یا همانند)، ضدّ، امکان تجزی به مقدار و انقسام به کثیرین، که هیچ‌یک در ذات واجب‌الوجود نیست (رک: فارابی، ۱۳۶۴، فص ۲۰: ۶۳). بنابراین وجود واجب در ذهن نیاید؛ زیرا هرچه در ذهن آید ممکن است پس همه از او و معلول اوست (رک: فارابی، ۱۳۶۴: ۲۴۷).

عبدالرحمن جامی نیز در نقد النصوص می‌گوید: حقیقت علم، احاطه به معلوم است به کشف آن بر سبیل تمییز از غیر او و اطلاق حقیقی ذات (حق) اقتضا می‌کند که متعلّق علم واقع نشود: «حقیقة العلم الاحاطة بالمعلوم و کشف علی سبیل التمییز عن غیره فحقیقة العلم لا تتعلق بها اذ حقیقة الذات تقتضی ان لا تُعلم» اما آنچه مانع از این می‌شود که ذات احدی مورد علم و معرفت قرار گیرد اطلاق حقیقی آن است (رک: جامی، ۱۳۷۰: ۲۷). و نیز:

انسان که موجودی مقید است هیچ‌گاه به ذات حق احاطه علمی نمی‌یابد همان‌گونه که خداوند درباره خود خبر داد: «لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا» که اشاره است به اطلاق او سبحانه به اعتبار لاتعین (جامی، ۱۳۷۰: ۲۶).

جامی سپس قول برخی از محققان مقدم بر خود را در این باب بیان می‌کند از جمله قول صدرالدین قونوی در مفتاح الغیب را: «ان الجهل بهذه الذات عبارة عن عدم معرفتها مجردة عن المظاهر و المراتب و التعینات لاستحالة ذلك فانه من هذه الحثیثة لا نسبة بین الله سبحانه و بین شیء اصلاً». جهل به ذات عبارت است از عدم معرفت به آن به‌نحو مجرد از مظاهر و مراتب و تعینات (در حال عدم تجلی) و علت این استحاله، حیثیت اطلاق اوست که به دلیل آن میان او و هیچ چیزی هیچ رابطه و نسبتی نیست (به نقل از جامی، ۱۳۷۰: ۲۸).

حد وجودی انسان مانع از معرفت او به حق تعالی

باید توجه داشت که فرایند شناخت یا معرفت همواره دارای دو طرف است: یکی موضوع مورد شناخت یا معروف و شناسه که در اینجا ذات حق تعالی است و دیگری فاعل شناسایی یا شناسنده که در اینجا انسان است. دلایل عدم امکان معرفت به ذات احدی به این هر دو طرف باز می‌گردد از یک طرف به ذات اقدس الهی که حیثیت اطلاقش او را غیر قابل شناخت می‌سازد و دلیل و شرح

آن گذشت، از طرف دیگر به انسان باز می‌گردد که تقید یا حد وجودی‌اش او را از شناخت ذات الهی عاجز و محروم می‌سازد.

در این باره باید دانست که لازمه معرفت به هر چیز، داشتن سنخیت یا مجانست وجودی با اوست. این سنخیت از جنبه‌ای میان ذات الهی و انسان وجود ندارد؛ زیرا اولی دارای اطلاق و وجوب است و دومی دارای تقید و امکان. از این رو:

انسان هیچ‌گاه آن‌سان که خود را درک می‌کند حق تعالی را درک نمی‌کند و همواره در حجابی زائل نشدنی است و هر چند عالم به فقر ذاتی و تمایزش با موجد خویش است اما از آنجا که از وجوب ذاتی، که خاص حق تعالی است، بی‌بهره است، هیچ‌گاه او- تعالی- را از این حیثیت درک نمی‌کند و حق تعالی از حیثیت این حقیقت (وجوب ذاتی) همواره ناشناخته و نامعلوم خواهد بود زیرا موجود حادث (ممکن الوجود) را به قلمرو وجوب راهی نیست (ابن عربی، ۱۴۰۰: ۵۵).

همان‌طور که دیدیم مانع شناخت از جانب انسان در اینجا حد وجودی با عین ثابته او یعنی محدوده و مرز وجودی اوست که نمی‌تواند از آن فراتر رود. بدین‌سان انسان به سبب حبس بودن در حد وجودی‌اش از ادراک خداوند آن‌گونه که هست (به‌نحو اطلاقی) محروم است. همان‌طور که حافظ فرمود:

تو را چنان که تویی هر نظر کجا بیند به قدر دانش خود هر کسی کند ادراک

رعایت تنزیه در معرفت و عبادت

اگر ناشناخته بودن ذات احدی را در کلام امام پی‌گیریم به نتیجه خاصی در این زمینه می‌رسیم: به عجز انسان از قیام به عبودیت حقیقی حق تعالی در نتیجه عجز او از معرفت کامل به حق تعالی، زیرا اولی متوقف بر دومی و فرع بر آن است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۲۲۴ و ۴۳۳).

امام خمینی در مصباح الهمدایه کلام خود را در باب ذات احدی غیبی یا عنقای مغرب چنین ادامه می‌دهند:

المنقطع عنها آمال العارفين، تنزل لدى سرادقات جلالها اقدام السالكين، محجوب عن
ساحة قدسها قلوب الاولياء... غیر معروفه لاحد من الانبياء والمرسلين ولا معبوده

لاحد من العابدین... حتی قال اشرف الخلیقه / اجمعین ما عرفناک حق معرفتک و ما عبدناک حق عبادتک (امام خمینی، ۱۳۷۲: ۱۳).

آرزوهای عارفان از آن بریده، گام‌های سالکان نزد سرپرده‌های جلال آن لغزیده، قلب‌های اولیای کامل از ساحت قدس آن محجوب است. معروف احدی از پیامبران و معبودی عابدی از عابدان واقع نشود تا آنجا که اشرف همه آفریدگان فرمود: تو را آن طور که باید شناختیم و آن گونه که سزد نستودیم.

امام در جای دیگر با لحاظ این رابطه، رعایت تنزیه را نه تنها در باب معرفت کامل بلکه درباره عبادت کامل نیز بر سالکان واجب دانسته است:

بنده سالک باید در تمام عبادات متوجه آن (تنزیه حق تعالی) باشد و قلب خود را از دعوی توصیف و ثناجویی حق نگاهداری کند و گمان نکند که از برای عبد ممکن است که به حق عبودیت قیام کند علاوه بر قیام به حق ربوبیت که چشم آمال کامل اولیا از آن منقطع است و دست بزرگان اصحاب معرفت از ذیل آن کوتاه است. «عنا شکار کس نشود دام بازگیر» و از این جهت گفته‌اند کمال معرفت اهل معارف عرفان عجز خویش است (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۳۷۱).

و چه زیبا امام در رابطه با اقرار خاضعانه حضرت رسول اکرم^(ص) به عجز از معرفت و عبودیت حق تعالی، بیت دیگری از حافظ را به استشهاد بیان می‌کند و حال و وضع دیگران را در مقایسه با پیامبر اکرم^(ص) و ائمه معصومین^(ع) گوشزد می‌نماید:

ای ضعیف جایی که رسول خدا که اعرف خلق الله است و عمل او از همه نورانی‌تر و با عظمت‌تر است اعتراف به عجز و تقصیر کند ما عرفناک... گوید و ائمه معصومین علیهم السلام آن‌طور در محضر مقدس اظهار قصور و تقصیر کنند، [جایی که عقاب پر بریزد] از پشه لاغری چه خیزد؟ آری، آن‌ها مقام معرفتشان به عجز ممکن و عزت و عظمت واجب تعالی شأنه، اقتضا می‌کرد آن اظهارات و اعترافات را. ما بیچارگان از جهل و حجاب‌های گوناگون به گردن‌فرازی برخاستیم و خودفروشی و عمل‌فروشی کنیم (امام خمینی، ۱۳۷۳: ۱۷۵ - ۱۷۶).

بدین ترتیب از دیدگاه امام خمینی در مبحث شناخت حق تعالی باید قائل به مراتب بود:

مرتبه اول: غیب هویت یا غیب مطلق است که ذات الهی در آن خالی از هر گونه تجلی و فاقد هر اسم است و در نتیجه نشناختنی است.

مرتبه دوم: احدیت غیبی است که ذات در آن دارای تجلی احدی است و اسم دارد ولی مستأثر است؛^(۷) یعنی اختصاص به خود حق تعالی دارد و بر مابقی مخفی است. ذات در این مرتبه هنوز ناشناخته است.

مرتبه سوم: واحدیت است که ذات در آن در نتیجه تجلی صفاتی و اسمائی در مظهر اسم اعظم الله قابل شناخت است. اما اصطلاح عنقا در آثار امام خمینی هم بر مرتبه اول اطلاق شده است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱، ۶۲۴، ۵۵۳) و هم بر مرتبه دوم (رک. امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۳۸) زیرا به هر حال هر دو از حیطة معرفت آدمی خارج اند.^(۸)

بیت دوم:

پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد

این بیت از ابیات بحث برانگیز و پراهم اشعار حافظ است که به سبب اشتغال بر نکته‌ای کلامی - حکمی حکمای بسیاری را به شرح و تفسیر واداشته است، اما نکته کلامی که این بیت متضمن آن است موضوع دخول شر در آفرینش الهی است و ایهام نهفته در آن در رابطه با کلمه خطاپوش است، بدین توضیح که آیا معنا و حاصل گفته پیر، تصدیق وجود خطا در قلم صنع ولی چشم پوشیدن بر آن و پوشاندن آن است یا نبود خطا و انکار آن توسط پیر.

تفسیر بیت توسط محقق دوانی

شاید بتوان گفت جلال‌الدین دوانی نخستین حکیمی است که به تفسیر کلامی این بیت پرداخته است. وی تقریباً یک قرن پس از حافظ می‌زیسته و آن‌گونه که در *مجالس المؤمنین* آمده رساله‌ای در شرح این بیت نگاشته است (رک: داور، ۱۳۱۴: ۱۸۳). دوانی پیش از بیان برداشت خویش از بیت مقدماتی را ذکر کرده است:

مقدمه اول: مشتمل بر معنا و کاربرد کلمه خطا است که همواره در برابر صواب استعمال می‌شود و گاه صفت گفتار و گاهی صفت افعال است، صواب در گفتار عبارت است از مطابقت با واقع و

خطا عدم تطابق با واقع است و صواب در عمل عبارت است از موافقت با مصلحت و خطا مخالفت با آن.

مقدمه دوم: درباره توحید افعالی خداوند به مشرب اشاعره است که نزد آنان فاعل حقیقی، فقط خداوند است و قائل به اختیار در افعال انسانی نیستند.

مقدمه سوم: درباره این است که افعال الهی معلل به اغراض نیست اگرچه خالی از انواع حکمت و مصلحت نیست.

مقدمه چهارم: درباره این است که آنچه مورد عنایت الهی است مصلحت کلی نظام عالم است حتی اگر در موارد جزئی از نظر بشر خلاف مصلحت به نظر آید.

دوانی از این مقدمات چهارگانه نتیجه می‌گیرد که اعتقاد به خطا در عالم آفرینش خود اعتقادی خطاست که از نسبت دادن افعال به مظاهر و اعتقاد به فاعلیت آن‌ها و نادیده گرفتن فاعلیت حقیقی حق تعالی ناشی می‌شود (رک: خرمشاهی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۴۷۵). بنابراین خطاپوشی پیر از نظر دوانی خطایی است که قاصران در نتیجه خطای اعتقادی‌شان به قلم صنع نسبت می‌دهند. از نظر پیر که پاک و حقیقت‌بین است پوشیده است و پوشیده بودن خطا بدین معناست که خطا نزد او وجود خارجی ندارد. اینکه برخی میان دو مصراع بیت منافات می‌بینند و مصراع اول را به این معنا می‌دانند که خطایی هست ولی نظر پیر آن را پوشانده است از نظر دوانی نادرست است و پاسخش این است که مراد خطایی است که در نظر قاصران می‌نماید نه خطایی واقعی. به همین دلیل صفت پاک برای نظر پیر آمده است؛ یعنی نظری که اشیا را همان‌طور که هست می‌بیند و اگر خطایی درواقع بود و پیر آن را نمی‌دید شایسته صفت پاک نبود (رک: خرمشاهی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۴۷۶).

تفسیر بیت توسط مولانا بدرالدین

تفسیر دیگر از آن مولانا بدرالدین شارح عارف مشرب هندی است که در بدر الشروح بیان کرده است و چه‌بسا که او رساله دوانی را دیده باشد؛ زیرا تأثر از سخنان دوانی در عباراتش هویداست. بدرالدین در شرح بیت مذکور می‌گوید:

آنچه حق سبحانه در وجود آورده از خیر و شر و نفع و ضرر همه به اقتضای عدالت، بی خطاست و اینکه خطا نموده می شود از کوتاه بینی ماست از آن جهت که از ما صدور می یابد (بدرالدین، ۱۳۶۴: ۴۲۳)

نظر پیر نزد بدرالدین نظری است برخاسته از عقیده به وحدت وجود و وحدت شهود که براساس آن دو در عالم وجودی جز حق نیست، در نتیجه جز او دیده نمی شود. وی سپس وجوه چندگانه ای برای بیت برمی شمارد:

وجه اول: اینکه دست پیر کامل، وهم خطا در قلم صنع را که بر لوح دل من (گوینده بیت و مخاطب پیر) بود در استتار عدم آورد و به فراز شهود (ان الله حکیم علیم) نشاناد (بدرالدین، ۱۳۶۴: ۴۲۴). با این وجه، دیگر جایی برای این پرسش نمی ماند که وقتی خطایی نیست دیگر خطاپوشی به چه معناست.

وجه دوم: این است که آنچه در اشیا اصالت دارد حسن و لطافت است و شر و قباح امری عارضی است و در عبارت بیت جابه جایی رخ داده است که با لحاظ آن معنای بیت این طور می شود: آفرین بر نظر پیر صاحب کمال که خطاپوش است؛ یعنی شر و قبح را که عارضی است از نظرش پوشیده است و آنچه اصل حقیقت است همان را می بیند. در این صورت گوینده بیت هم عقیده و هم جهت با پیر است از آنجا که می گوید چه خوش (چه صحیح و دلنشین) گفت پیر که خطا بر قلم صنع نرفت.

وجه سوم: وجهی تنبیهی است و از وجود قاصرانی خبر می دهد که در قلم صنع اثبات خطا می کنند و به صانع نسبت خطا می دهند. این کوتاه بینان دیده ادراکشان از غشاوة تقلید و صورت بینی زدوده نیست و از فاعل حقیقی بی اطلاع و از احاطه بر مصالح کلیه نظام عاجزند. اما نظر پیر که از غبار کدورت اغیار پالوده است، خطای موجود در دیده قاصران را می پوشاند که خطایی نمودی است نه واقعی.

وجه چهارم: اینکه ای پیر بدون این کلام ارشاد کننده تو، کار ما از دست رفته بود؛ زیرا هر چه هست نسبت به همه خوب است و خالی از مصلحت نیست و چون صنع خداست و صفت وجود که فی نفسه خیر است بر آن رفته، خوب است. پس هر چه محبوب کند نزد محب محبوب است (بدرالدین، ۱۳۶۴: ۲۴۲).

تفسیر بیت توسط محمد دارابی

شرح دیگر از محمد دارابی عارف سده یازدهم هجری است. وی قائل به دو معنا برای بیت است: معنای نخست این است که اعلام این کلام پیر، که کلامی قاطع و برخوردار از حجیت و اعتبار برای سالکان است، خود معلوم می‌دارد که هیچ‌گونه خطایی در کارخانه صنع الهی نرفته است. این کلام که زداينده توهّم وجود خطا از ذهن مریدان است کلامی نجات‌بخش و رهاننده از گمراهی است و چه‌بسا که مریدان در صورتی که پیر این کلام را اعلام نمی‌کرد در نتیجه نقصان معرفتی خود همچنان در توهّم خطا می‌ماندند (رک: دارابی، ۱۳۵۷: ۲۰).

معنای دوم معطوف به معنای نظر خطاپوش است؛ یعنی نظری که هیچ خطا نمی‌بیند. البته نه به آن معنا که خطایی هست و پیر نمی‌بیند و یا هست و او چشم خود را بر آن می‌بندد، بلکه اصلاً خطایی وجود ندارد و این در حکم قضیه سالبه است و صدق سالبه، مستلزم وجود موضوع نیست. چه‌بسا که صدق قضیه سالبه به واسطه عدم موضوع باشد و محمول از موضوع مسلوب‌عنه باشد. حاصل معنای دوم همچون معنای اول نبود خطا و در نتیجه دیده نشدن آن توسط پیر و مطابقت نظر با واقع امر است. بنابراین اسناد خطا به قلم صنع ناشی از نقص معرفتی بلکه از نقص وجودی ناظر است که «هر که بی‌هنر افتد نظر به عیب کند» اما عارف که دیده‌ای وحدت وجودی - شهودی دارد و به وجودی جز وجود حق قائل نیست غیر او در عالم شهود نمی‌کند و هرگز در عالم، خطا نمی‌بیند.

پس گویا لسان الغیب فرموده که آفرین بر نظر پاک خطاپوش پیر مرشد باد که صفحه صنع را چنان که هست خالی از خطا می‌بیند (رک: دارابی، ۱۳۵۷: ۲۱).

اگر بخواهیم تربیت تاریخی را در نقل اقوال شارحان این بیت رعایت کنیم، پس از دارابی نوبت به شارح گمنامی می‌رسد که به سبب اشتغال کلام او بر برخی نکات عرفانی و نزدیکی نسبی آن به گفتار امام در این باب نقل کلام او خالی از فایده نیست: «اگر قبایح نسبی توهّم و تصور شود از قامت ناساز بی‌اندام ماست پس خطاپوشی مستلزم ثبوت خطا نیست». او می‌افزاید:

اگر مصراع دوم همچنان گفته خواهی باشد مراد از خطاپوشی پیر آن است که چشم از هستی موهوم پوشیده است و چون او چشم از جهت یلی الخلق (ناظر به خلق) اشیا که منشأ خطاهای اضافی است پوشیده است، در اشیا جز جهت یلی الحق (ناظر به حق)

که خیر محض است مشاهده نمی‌کند (علی اکبر جوینی نعمت الهی، ایرانشهر سال دوم شماره ۲، ص ۶۲۱، به نقل از خرمشاهی ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۷۷).

تفسیر بیت توسط استاد مطهری

پس از این شارح گمنام نوبت به تفسیر کلامی - عرفانی استاد شهید مرتضی مطهری می‌رسد که در دو اثر خویش *عدل الهی* و *عرفان حافظ (تماشاگاه راز)* به تفصیل به توضیح بیت مذکور پرداخته است. استاد در کتاب *عدل الهی* آنجا که از شر و منشأ آن سخن می‌گوید، به ایهام این بیت اشاره می‌کند. ایهامی که موجب شده برخی این بیت را به منزله اعتراض حافظ به آفرینش الهی تلقی کنند (رک: مطهری، ۱۳۵۹ الف: ۷۹).

استاد به منظور تفسیر بیت به تفاوت میان دو نظر سطحی و محدود عامیانه و نظر عمیق و کل‌نگر عارفانه اشاره می‌کند و کلمه خطاپوش را به معنای محو بودن خطا در نظر بی‌آلایش، پاک و عاری از محدودیت پیر می‌داند. نظری که از بالا به جهان به صورت یک کل می‌نگرد و آن را ظل حق و در نتیجه جمیل می‌بیند (رک: مطهری، ۱۳۵۹ الف: ۷۹).

استاد شهید در کتاب *عرفان حافظ* برای توضیح این بیت، به عقیده نظام احسن نزد حکما و پذیرش آن توسط عرفا اشاره می‌کند (رک: مطهری، ۱۳۵۹ پ: ۱۰۷) و به بیان جهان‌بینی خاص عرفا می‌پردازد که نتیجه مشاهده عالم هستی به عنوان جلوه کامل صفات حق تعالی است. بنابراین اگر عارف نقصی در عالم ببیند بدین معناست که در خدا نقص دیده است:

ولی هیچ عارفی بدین تفوه نمی‌کند (این سخن را بر زبان نمی‌آورد) که در ذات حق، که وجود مطلق و کمال مطلق است، عدم و نقص بتواند راه داشته باشد (رک: مطهری، ۱۳۵۹ پ: ۱۱۰).

مگر نظر عارف چگونه نظری است و چه خصوصیتی دارد؟ آن طور که استاد مطهری می‌گوید نظر عارف که غیر از نظر مردم عادی و حتی فیلسوف است، دو ویژگی عمده دارد که دومی نتیجه اولی است. اول اینکه اِشراق دارد یعنی از بالا به عالم می‌نگرد و این از بالانگری، نظر عارف را نظری مجموع‌نگر می‌سازد؛ نظری که به اصطلاح امروزه، می‌توان آن را جامع‌نگر و گستره‌بین (perspective) نامید که در آن به مجموعه اعضا و اجزای یک کل در آن واحد نگریسته می‌شود و از تمرکز بر یک عضو و یا توجه به یک جزء اجتناب می‌شود. بنابراین پیر، نقص نمی‌بیند نه

از آن رو که نمی‌تواند ببیند بلکه از آن رو که او مجموع عالم را می‌بیند و مجموع عالم همان است که او خود از آن به جلوه ذات تعبیر کرده است و ظلّ جمیل، لاجرم جمیل است (رک: مطهری، ۱۳۵۹: ۱۱۵).

اینکه برخی از حافظ‌شناسان معاصر وجود دو لحن جدی و غیر جدی را درباره این بیت احتمال داده‌اند که بنابر احتمال دوم معنای بیت این است که «پیر ما اصولاً اهل مسامحه و گذشت است و خطاهای موجود را پرده‌پوشی می‌کند، می‌بیند ولی به روی خود نمی‌آورد» (خرمشاهی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۴۶۴) توسط تحلیل فوق‌الذکر از استاد مطهری به کلی منتفی می‌شود؛ زیرا ایشان فرض هرگونه اعتراض به خلقت را توسط هر عارف و از جمله گوینده این بیت دور دانسته است و می‌افزاید چگونه ممکن است حافظ با آن همه احترام و تعظیمی که برای پیر قائل است این ادعای او را تخطئه کند و او را در این ادعا دروغ‌گو، مسامحه‌گر و احمق و ساده‌دل پندارد (رک: مطهری، ۱۳۵۹ الف: ۷۹).

تفسیر بیت توسط امام خمینی

حال نوبت به بیان تفسیر امام خمینی از این بیت می‌رسد که با نگرش خاص عرفانی و مدد از دیده قرآنی، به راحتی ابهام بیت را گشوده بلکه اصلاً ابهامی در آن ندیده است.

امام نیز قائل به دو نظر است اما نه برای دو نفر یعنی عارف و عامی، بلکه برای یک نفر یعنی عارف، وی در اثباتی شرح حدیث چهاردهم از کتاب شرح چهل حدیث این بیت را شاهد آورده است. او ابتدا انسان عارف به حقایق و آگاه از نسبت میان ممکن و واجب را دارای دو نظر می‌داند: «یکی نظر به نقصان ذاتی خود و جمیع ممکنات و سیه‌رویی کائنات، که در این نظر علماً یا عیناً بیابد که سرتاپای ممکن در ذلّ نقص و در بحر ظلمانی امکان و فقر و احتیاج فرو رفته» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۲۲۲)؛ «و دیگر نظر به کمال واجب و بسط بساط رحمت و سعه عنایت و لطف او» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۲۲۳). امام سپس این دو نظر را منطبق با دو مقام مذکور در دو آیه شریفه از سوره نساء دانسته سپس هر یک از اقوال قائل بیت را درباره یکی از این دو نظر و ناظر به یکی از این دو مقام دانسته است: «چنانچه در مقام اول فرماید: قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ و قائل در این مقام گوید: پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت / آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۲۲۳).

مقام دوم مربوط است به آیه: «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» (نساء: ۷۹) و «قول پیر راجع به مقام دوم و قول خود قائل راجع به مقام اول است». (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۲۲۳).

چنانچه ملاحظه می‌شود امام خمینی در تفسیر بیت برخلاف شارحان پیشین سعی در انکار وجود شرّ در عالم خلقت نکرده است بلکه به حسب آیات مورد استنادش به یک اعتبار خیر و شر، هر دو را به حق تعالی نسبت داده و به اعتبار دیگر فقط خیر را به حق تعالی نسبت داده و شر را از ساحت او دور و منسوب به مخلوقات دانسته است. در اینجا با اسناد ندادن فعل (شر) به غیر حق - تعالی از طرفی اصل توحید افعالی، که از اصول مسلم نزد عرفا و مبتنی بر اصل «لا مؤثر فی الوجود الا الله» است، خدشه‌دار می‌شود و از طرف دیگر با حفظ و لحاظ آن «حتی نقایص، رذایل و معاصی را نیز باید به حق تعالی نسبت داد» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۵۹۹). این همان اشکالی است که امام خمینی ضمن شرح حدیث سی و پنجم از شرح چهل حدیث آن را مطرح کرده و به آن پاسخ گفته است:

حق تعالی چون صرف کمال و خیریت و جمال و بهاء است، از این جهت آنچه از ناحیه مقدسه اوست کمال و خیریت است... و آنچه نقص و رذیله و شر و وبال است به عدم و تعین راجع و از لوازم ماهیت است که متعلق جعل و مفاض از حق نیست؛ بلکه شروری که در عالم طبیعت و نشئه تنگ مُلک می‌باشد از تضاد بین موجودات و تنگنایی عالم دنیاست، و تضاد بین آن‌ها متعلق جعل نشود. پس، آنچه از خیرات و کمالات و حسنات است از حق است؛ و آنچه نقص و شر و معصیت است از خلق است؛ چنانچه فرموده: «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۰۰).

ولی به عقیده امام خمینی در این نظر نیز نباید افراط کرد، زیرا مظنه شبهه دیگری می‌رود؛ یعنی «عزل موجودات در جانب خیرات و عزل قدرت واجبه در جانب شر و این خود مستلزم جبر و تفویض شود»^(۹) (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۰۰) و این شبهه در مسلک عرفان و به طریقه برهان دفع شده است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۰۰).

اما روش عرفان همان روشی است که ابن عربی در فص آدمی آن را راه و رسم ادبای عالم می‌داند آنجا که می‌گوید: «فكونوا وقایته فی الذم واجعلوه وقایتکم فی الحمد فكونوا ادباء عالمین» (ابن عربی، ۱۴۰۰: ۵۶) و حافظ درباره آن می‌سراید:

گناه گرچه نبود اختیار ما حافظ تو در طریق ادب باش و گو گناه منست

و امام می‌گوید: «تحقق کیفیت آن به اینکه حق تعالی اولی به حسنات است از بندگان و آن‌ها اولی به سیئات هستند از ذات مقدس حق» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۰۰) و اثبات این اولویت منوط به اثبات انتساب از طرفین است، به این بیان:

نسبت خیرات به مبدأ المبادی نسبت وجود و بالذات است، زیرا که خیرات ذاتی وجود است، و آن در واجب عین ذات و در ممکن به جعل و افاضه است؛ پس اصل افاضه خیرات از واجب تعالی شانه است، و مرآت ظهور و مظهر آن، ممکن است؛ و آن نسبت ظاهری و افاضه، اتم از این نسبت مظهریت و قابلی است. و اما در سیئات و شرور به عکس است؛ لیکن هر دو نسبت محفوظ است؛ زیرا که آنچه از حق مفاض است خیرات است، و لازمه این خیرات، تخیل شرور است به طریق انجرار و تبعیت؛ پس بالعرض به او منتسب و بالذات از نقصان ذوات و قصور ماهیات است (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۰۱).

سپس می‌افزاید:

چنانچه در آیه شریفه نیز به دو نظر این دو معنی را فرمود: آنجا که سلطان وحدت غلبه کرده و کثرات و نقایص را مضمحل فرموده، فرماید: «قل کل من عند الله» و آنجا که تخیل کثرت را بالعرض ملاحظه فرموده و وسایط را مقرر داشته، فرماید: «ما أصابک من حسنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ» (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۰۱).

امام همچنین در شرح بخشی از حدیث سی و نهم «خَلَقْتُ الْخَلْقَ وَ خَلَقْتُ الْخَيْرَ وَ خَلَقْتُ الشَّرَّ» (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۴۰) به بیان کیفیت تعلق هر دوی خیر و شر به ایجاد و خلقت خود به آن دو مقام مذکور در آیات شریفه سورة نساء اشاره کرده است: مقام اول که ناظر به تعلق خیرات به خلقت و جعل الهی است و منطبق است با آیه: «ما أصابک من حسنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ» و مقام

دوم که ناظر است به تخلل شرور و مضار و غیر آن در قضای الهی به تبعیت و انجرار و منطبق است با آیه «قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ» امام اشاره به این دو اعتبار را در آیات شریفه و احادیث اهل بیت عصمت بسیار دانسته است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۶۴۴).

بنابر آنچه گذشت تفسیر امام خمینی از بیت مورد شرح چنین می‌شود:

سخن پیر که گفته است خطا بر قلم صنع نرفت به مقام اول و اعتبار اول (در آخرین عبارت امام) باز می‌گردد که خیرات و کمالات را بالذات متعلق خلقت و مورد جعل الهی می‌بیند و سخن گوینده بیت که اقرار ضمنی بر وجود خطا (یا شر) در قلم صنع دارد، به مقام دوم و اعتبار دوم (در آخرین عبارت امام) باز می‌گردد که تخلل شرور و مضار و غیر آن را در قضای الهی مشاهده می‌کند البته بالتبع. بدین‌سان امام میان سخن پیر و گوینده بیت جمع می‌آورد و هر یک را در یک مقام و به یک اعتبار قابل قبول و معتبر می‌شمرد.

نتیجه

بیت نخست: عنقا شکار کس نشود دام باز گیر... در آثار عرفانی امام خمینی هنگام بحث از امتناع اکتناه ذات اقدس حق تعالی بارها مورد استشهد قرار گرفته است. عنقا را امام خمینی در جایی به معنای هویت غیبی یا ذات حق تعالی در مقام عدم تجلی گرفته که مجهول مطلق است و گاهی از آن به عما و گاه غیب الغیوب و غیب مطلق تعبیر می‌کنند (رک: امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۵). در جایی دیگر ایشان عنقا را معادل با حضرت احدیت دانسته است که اخذ از آن برای احدی حتی اسمای الهی امکان‌پذیر نیست (رک: امام خمینی، ۱۳۶۴: ۱۳۸)، که البته هر دوی این مقام از دسترس معرفت آدمی خارج است، اما نزد امام قول به استحالة ذات حق تعالی هرگز به این معنا نیست که راه شناخت خداوند به کلی مسدود و تعطیل است. از نظر امام خمینی هرچند اکتناه ذات حق تعالی محال است، ولی نظر در ذات از مجلای صفات و اسما جایز بلکه برای اثبات وجود و توحید حق تعالی لازم است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۲). بدین ترتیب میان تشبیه محض و تنزیه محض راهی میانه وجود دارد؛ یعنی روش توصیف که امام خمینی آن را روش خدا، خطب و آثار و اخبار رسول اکرم (ص) دانسته است (رک: امام خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۵) و معتقد است که هیچ کتابی مثل قرآن کریم و کتب معتبر اخبار مثل اصول کافی و توحید شیخ صدوق در اثبات ذات و اسما و صفات غور نکرده‌اند (رک: امام

خمینی، ۱۳۷۱: ۱۹۳). امام از رهگذر بحث عدم امکان و توانایی انسان در معرفت کامل (به ذات) حق تعالی به نتیجه دیگری می‌رسد، به عجز انسان در عبودیت کامل برای حق تعالی؛ زیرا دومی فرع بر اولی است.

در تفسیر بیت دوم: پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت... که از ابیات جنجال برانگیز و پیرایهام حافظ است، امام خمینی برخلاف سایر مفسران این بیت، که در رفع ابهام آن کوشیده‌اند، ابهامی در آن نمی‌بیند و به راحتی ابهام آن را می‌گشاید و با الهام از آیاتی از قرآن و روایات از بیت به گونه‌ای برداشت می‌کند که سخن پیر و گوینده بیت با هم جمع می‌آیند و هر دو از یک مقام و به یک اعتبار، معتبر شمرده می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. فیصری در مقدمه خود بر شرح فصوص الحکم هویت ساریه را چنین تعریف کرد است: «حقیقة الوجود... اذاخذت بشرط شیء (ای بشرط مقسمی و بشرط لاشیء فهی المسماة بالهوية السارية فی جميع الموجودات» (شرح فیصری بر فصوص الحکم، ص ۲۳).

۲. مراد از وجود مطلق وجود لا بشرط شیء است که مقید به هیچ قید نیست. آن حقیقت وجود که عین واجب الوجود است نه کلی است و نه جزئی نه عام نه خاص و نه واحد به وحدت زائده بر ذات و حتی از قید اطلاق نیز معراست (رک: شرح گلشن راز، محمد لاهیجی، ۳۴۱).

۳. عبارت بالا از شرح دعای سحر بسیار نزدیک است به عبارت آقا محمدرضا قمشه‌ای در اولین تعلیقه بر مقدمه فیصری و به نظر می‌رسد امام خمینی با اندک تغییر و تلخیص به نقل آن پرداخته است. عبارت آقا محمدرضا قمشه‌ای چنین است: «قد اختلف اصحاب القلوب من مشایخ العرفاء بعد اتفاقهم فی وحدة الوجود وانه هوية غيبة متحققة بنفس طبيعة الوجود من حيث هو، المعبر عند هم بالهوية السارية فی الواجب و الممكن و الغیب المجهول و غیب الهوية و عنقا المغرب اذ لا يبلغه عقول العقلا و لا یصطاده اوهام الحکما کما قیل بالفارسیة: عنقا شکار کس نشود» (شرح فصوص الحکم فیصری به کوشش آشتیانی، ص ۲۵).

۴. باد به دست بودن یعنی تهی و خالی بودن، باد به دست ماندن یعنی کاری بی‌نتیجه و فایده‌ی حاصل نکردن، باد پیمودن یعنی کاری عبث و بیهوده کردن (رک: لغت نامه دهخدا، ج ۶، صص ۳۳۹۵ و ۳۳۹۶).

۵. Vedanta یکی از مکاتب شش گانه فلسفی هندوئیسم کلاسیک و در لغت به معنای انتهای وادهاست.

۶. رک: اصول کافی، ج ۱، ص ۱۹۲، نیز توحید صدوق باب نهی عن الکلام فی الکفیه، ج ۱

۷. برای اسم مستأثر نزد امام نگاه کنید به تعلیقات بر شرح فصوص الحکم، ص ۲۱۸

۸. باید توجه داشت اصطلاح احدیت ذاتی نزد عرفا دارای اطلاق‌های چندگانه است و آن گونه که آقا محمدرضا قمشه‌ای در تعلیق ۱۶۵۹ خود بر مقدمه شرح قیصری آورده است بر سه مرتبه از ذات قابل اطلاق است: «اعلم ان الاحدیة الذاتیة ۱. قد تطلق فی عرفهم علی حقیقة الوجود المطلق ای نفس الوجود من حیث هو و بعبارة اخرى الا بشرط المقسمی ۲. قد تطلق علی حقیقة الوجود المأخوذة شرط عدم الکمالات من العلم و القدرة و امثالها فی حال كونها ممتازاً بعضها عن بعض ۳. و قد تطلق علی حقیقة الوجود مأخوذة بشرط الکمالات و ثبوتها علی نحو التوحد و الاندماج فی غیب ذاته و الاستجنان فی باطن هویتة بالتمییز و قد تسمى تلك المرتبة بالواحدیة الاجمالی مقابل الثانیة و التفضیلیة (شرح فصوص الحکم قیصری، به کوشش آشتیانی، ص ۲۹)

۹. برای اطلاع بیشتر از مسئله جبر و تفویض نزد امام خمینی، رک: طلب و اراده، ترجمه و شرح سید احمد فهری، مرکز انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۲، صص ۵۴-۷۳

کتابنامه

- ابن عربی، محیی الدین. (۱۳۶۷ ق)، رسائل، حیدرآباد دکن.
- _____ . (۱۴۰۰ ق)، فصوص الحکم، با تعلیقات ابوالعلاء عفیفی، بیروت: دار الكتاب عربی.
- امام خمینی، روح الله. (۱۳۷۱)، شرح چهل حدیث، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)
- _____ . (۱۳۶۴)، تعلیقات بر شرح فصوص الحکم و مصباح الانس، تهران: مؤسسه پاسدار اسلام.
- _____ . (۱۳۷۳)، آداب الصلوة، تهران: تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

-
- _____ . (۱۳۷۲)، مصباح الهدایة الى الخلافة و الولاية، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
 - _____ . (۱۳۷۴)، شرح دعای سحر، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
 - _____ . (۱۳۷۵)، تفسیر سوره حمد، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
 - بدرالدین (۱۳۶۴)، بدرالشروح، تهران: امینان.
 - جامی (۱۴۰۰/۱۳۷۰) عبدالرحمن، نقد النصوص فی شرح نقش النصوص، تصحیح و یلیام چیتیک، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی تهران.
 - جرجانی، میر سید شریف. (۱۳۷۷)، تعریفات، ترجمه حسن عرب و ... تهران: فرزانه.
 - خرمشاهی، بهاء الدین. (۱۳۷۵)، حافظ نامه، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 - دارابی، محمد. (۱۳۵۷)، لطیفه غیبی، شیراز: کتابخانه احمدی.
 - سجادی، جعفر. (۱۳۶۰)، مصطلحات فلسفی صدرالدین شیرازی، تهران: نهضت زنان مسلمان.
 - _____ . (۱۳۷۵)، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: کتابخانه طهوری.
 - شایگان، داریوش. (۱۳۵۶) ادیان و مکاتب فلسفی هند، تهران: امیرکبیر.
 - فارابی، ابونصر. (۱۳۶۴)، فصوص الحکمة، قم: بیدار.
 - قدسی (۱۳۱۴ق)، دیوان حافظ با حاشیه داور، چاپ افست رشیدی.
 - قزوینی، محمد و قاسم غنی. (بی تا)، تصحیح دیوان حافظ، تهران: زوار.
 - قیصری، داوود. (۱۳۷۵)، شرح بر فصوص الحکم، با کوشش جلال الدین آشتیانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 - کاشانی، عبدالرزاق. (بی تا)، اصطلاحات الصوفیه، دار الاتحاد العربی.
 - کرین، هانری. (۱۳۶۹)، فلسفه ایرانی و فلسفه تطبیقی، ترجمه سید جواد طباطبایی، تهران: طوس.
 - مطهری، مرتضی. (۱۳۵۹ الف)، عدل الهی، تهران: صدرا.
 - _____ . (۱۳۵۹ ب)، عرفان حافظ (تماشاگاه راز)، تهران: صدرا.

-
- Doland F.Ouclow,"Dionysius of Areopagite" *Encyclopedia of Religion*",E.d.Mircea Eliade,V.4, pp 356-358.
 - Scholem, Gersholem. (1954), *Major Trends in Jewish mysticism*, Schooken Books, Newyourk.
 - *The Cloud of Unknowing*, (1691), transelated by Clifton, wlters.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.